

НАЗВИ РОСЛИН У ТВОРЧОСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Проблема дослідження мови творів Тараса Шевченка є не новою. Поетичне слово цього непереможеного майстра української мови привертало увагу мовознавців завжди. Цьому питанню присвячені свої наукові доробки І.К.Білодід, В.С.Васильченко, П.П.Плюш, Г.П.Їжакевич, М.А.Жовтобрюх, В.Тимошенко, А.М.Матвієнко, В.М.Русанівський, В.І.Статєєва, І.Г.Бацула, В.В.Моренець та інші. Як слушно зауважує М.М.Пилинський, при Т.Г.Шевченка мали величезний нормалізуючий вплив уже через свою надзвичайну популярність від Дінця до Карпат. Довгий час вони були одним поширеним зразком української літературної мови, їх зачували напам'ять, перед ними схилилися" [4, 110].

Аналіз Шевченкової мови дає підстави твердити, що "народнорозмовна основа поезії Т.Г.Шевченка незаперечна. У ній органічно злилися пісенний фольклор і усна оповідь, доповнені всім тим, що збереглося від давніх мов, уживаних у Київській Русі і в Україні" [5, 36]. Мова Т.Шевченка в історії української літературної мови має велике значення, бо власне його мова стала "наріжною ідвалиною літературної мови" [3, 140].

Якщо добре проаналізувати лексику творів Т.Шевченка, то виявиться, що "поет досить обмежено вводить слова на позначення рослинного й тваринного світу" [5, 37]. Проте нам відомо, що Т.Шевченко любив природу рідної України, її рослинний і тваринний світ, тонко відчував його і отримував від цього творчу силу. Про це свідчить хоча б такий вислів поета: "Без разумного понимания красоты человек не увидит всемогущего Бога в мелком листочке малейшего растения. Ботанике и зоологии необходим восторг, а иначе ботаника и зоология будет мертвый труп между людьми. А восторг этот приобретает только глубоким пониманием красоты, бесконечности, симметрии и гармонии в природе" [7, т.5, 327].

Читаючи поезію цього славетного поета, можна помітити, що тут згадується кілька десятків назв рослин української флори.

Якщо говорити про статистичний метод при вивченні лексичного складу мови поета, слід бути дуже обережним. "Проте було б невірно ігнорувати статистичні показники або стати на шлях недооцінки тих висновків, які можуть виникати з статистичного обстеження певних мовних зразків. Будучи залучені для дослідження та поставлені на своє місце, вони можуть виступати факторами надто переконливої аргументації до багатьох положень науки" [2, 108]. На думку В.С.Вашенка, порівнявши частоту вживання у Шевченка різних назв рослин, можна помітити, що "оспівані ним, як і в народній поезії, відзначаються більшою активністю проти звичайних, реальних назв" [2, 20].

Частота вживання у Шевченкових поезіях народно-поетичних назв рослин, поданих В.С.Вашенком, така:

явір - 10 раз
верба - 30 раз
билина - 13 раз
тополя, топольня - 32 рази
лоза - 16 раз
калина, калинонька - 39 раз
барвінок, барвіночок - 17 раз
дуб - 21 раз.

А ось частота вживання реальних назв рослин:

картопля - 1 раз груша - 1 раз
квасоля - 1 раз лопух - 2 рази
кукурудза - 11 раз капуста - 2 рази
гречка - 1 раз берест - 2 рази [2, 20].

Читаючи поезію Т.Шевченка, можна помітити, що найчастіше назви із сфери рослинного світу виступають у складі порівнянь. Найбільш поширені Шевченкові порівняння творяться навколо сполучних слів *як, мов*. При цьому вони бувають як лаконічні, так і розгорнуті.

Особливо часто фіксуються порівняння з *як*.

Люди гнутьсь, як ті лози

Куди вітер віє.

[Катерина; 6, 36].

А козаки, як хміль отой,

В'ються круг Ганнусі.

[Утоплена; 6, 142].

А між парубками,

Як маківка між квітками,

Цвіте, розцвітає.

[Мар'яна-черниця; 6, 136].

Старий батько коло неї,

Як дуб, похилився.

[Невольник; 6, 239].

Як той явір над водою,

Степан похилився,

Щирі сльози козацькїї

В серці запеклися.

[Там же; 6, 236].

А львицища того не знають,

Ростуть собі, як та лоза

У темнім лузі.

[Подражаніє Іезекіїлю; 6, 540].

Так само функціонують і порівняння з *мов*, які також можуть розгортатися у складніші конструкції.

Та Пріся, дочечка моя!

Воно ще тільки виростало,

*Ще тільки-тільки наливалось,
Мов та черешенька!..
[Буває, в неволі іноді згадаю; 6, 486].*

*Мов кедр серед поля
Ливановського, - у кайданах
Став Гус перед ними!
[Єретик; 6, 226].*

*Що день божий
Радості приносить
Своїй матері щасливій
Дочка уродлива.
Мов тополя виростає
Світові на диво.
[Княжна; 6, 323].*

Як видно з наведених уривків, часто фольклорні уявлення дуба, явора, кедр, хмелю, лози та ін. природно виступають в поезіях Т.Шевченка для створення порівнянь. За допомогою порівнянь змальовуються різноманітні явища поетичного змісту. Тут ми бачимо і старого батька в образі похилого дуба; і гарну дівчину, яка своєю вродою нагадує маківку; і нещасних людей, які гнуть-ся перед сильними світу, подібно до лози, тощо. Отже, незвичайний колорит поетичних картин, які змальовує Т.Шевченко у своїх поезіях, розгортається перед читачем через порівняльні звороти, які вводять у Шевченкову мову живий народний струмінь. На думку В.С.Вашенка, "тексти на-нажені порівняннями, здобувають особливі поетичні якості. Порівняльні образи у згущеному вигляді надають їм великої сили" [2, 70]. Як бачимо, Шевченкові порівняння відзначаються виразною конкретністю. Вони легко сприймаються читачем і задовольняють його найрізноманітніші смаки.

Про геніальну майстерність Т.Шевченка свідчить і широке використання ним народних епітетів, які надають тексту неповторності і неперевершеності. Причому епітети можуть функціонувати навколо певної назви на означення рослини чи й самі можуть виступати епітетом.

Найчастіше назви на означення рослинного світу функціонують з епітетами, що ґрунтуються на назвах кольору. Найпоширенішими є словосполучення червона калина, яке відоме також і в українському фольклорі.

*Посадили над козаком
Явір та ялину,
А в головах у дівчини
Червону калину.
[Причинна; 6, 18].*

*Сонце гріє, вітер віє
З поля на долину,
Над водою гне з вербою
Червону калину.*

[На вічну пам'ять Котляревському; 6, 22].

Зафіксоване нами ще й словосполучення червоний мак. Зрозуміло, що іменник мак може мати при собі й означення червоний не епітетного типу.

Однак, за словами В.С.Вашенка, "шевченківський контекст надає їм образного значення і переводить до категорії епітетів" [2, 78].

*Заквітчай голову дівочу
Лілями та тим рясним
Червоним маком.
[Марія; 6, 523].*

Як слушно зауважує І.Білодід, саме кольорова гама надає поезії Шевченка чарівності та мальовничості [1, 25].

Явище постійного епітета, відомого також і в українському фольклорі, спостерігаємо і в словосполученні хрещатий барвінок (барвіночок).

*Барвінок хрещатий!
Притоптаний, коло тину
Засихає, в'яне!
[Сотник; 6, 449].*

*І твій барвіночок хрещатий
Заріс боголю, ждучи
Тебе неkvітчану.
[В казематі; 6, 308].*

Не менш вдалим є й інші окремі місця у Шевченкових поезіях, насажені епітетами.

*Київським шляхом верби похилі
Три братні давні могили вкрили.
[Сон "Гори мої високі"; 6, 335].*

*Україно! Україно!
Оце твої діти,
Твої квіти молодії,
Чорнилом політі,
Московською блекотою
В німецьких теплицях
Заглушені!.. Плач Україно!
[Сон "У всякого своя доля"; 6, 212].*

Зафіксовані нами також епітети, що характеризують сільськогосподарські рослини.

*Та посійся добрим житом,
Долею полийся!
Розвернися ж на всі боки,
Ниво-десятино!
[Не нарікаю я на бога; 6, 554].*

*А на громаду хоч наплюй!
Вона - капуста головата.
[Хіба самому написати; 6, 464].*

Епітетні функції прикметників можуть приймати і назви рослинного світу, причому найчастіше - назви на означення дерев і кущів. Найпоширенішим серед них є вживання слова кедровий, забарвлене епітетним значенням.

*В кедрових палатах, мов несамопитий,
Давид походжає і, о цар неситий,
Сам собі говорить: "Я... Ми поведем!"
[Царі; 6, 370].*

*Бере і город, і аул,
Бере дівчат, бере ягницю,
Будує кедрові світлиці,
Престол із золота кус,*

*Благовольє оддає
Своїм всеподданійшим голим.
[Саул; 6, 556].*

*В новій палаті цар не спить,
Не їсть, не п'є, не гомонить.
А мовчки долі, всемогучий,
Дере порфіру на онучі
І ніби морщить постолі,
Плете волоки, озуває,
І у кедрових стін нових
Про батькове ося питає.*

[Там же; 6, 557].

Серед епітетів на означення дикоростучих
ослин нами зафіксоване тільки словосполучення
маковий цвіт.

*Рости, рости, моя пташко,
Мій маковий цвіте,
Розвивайся, поки твоє
Серце не розбите.*

[Маленькій Мар'яні; 6, 282].

Як видно з наведених уривків, епітетам у по-
езіях Т.Шевченка притаманні такі ознаки, як влуч-
ність, яскравість, оригінальність, "у певних кон-
текстах вони служать опорою художньої виразності
мови" [2, 84].

В системі Шевченкових поетичних засобів
льне місце посідають явища функціонування слів
з переносним значенням, найчастіше у вигляді ме-
тафор. В процесі метафоризації слова на означення
ослин можуть набувати характеру, особливостей
живих істот. Легко помітити, що панівним засобом
метафора виступає там, де змальовуються пейзажі,
де описується природа. Типовими з цього погляду є
такі уривки:

*Верба слуха соловейка,
Дивиться в криницю.
[Титар; 6, 79].*

*А верби геть понад ставом
Тихесенько собі купають
Зелені віти...
[Якби ви знали, паничі; 6, 483].*

*Понад ставом увечері
Шепочеться осока.
[Сова; 6, 196].*

*Кричать сови, спить діброва,
Зірньки сіяють...
[Катерина; 6, 33].*

*Повалили гайдамаки,
Аж стогне діброва.
[Гайдамаки; 6, 91].*

*Хочеться послухать, як море заграє,
Як пташка щебече, байрак гомонить.
[Там же; 6, 73].*

На думку В.С.Вашенка, в українській художній
літературі Т.Шевченко дав зразки геніальної майстер-
ності на ґрунті створення метафоризованих конструк-

цій. "Метафоричні явища Шевченкових творів . .
легко доходять до читача, хвилюють його, виклика-
ють глибокі емоції. І хоч які складні творчі задуми
містяться в таких засобах, вони створюють ілюзію
простоти, бо сприймаються читачем невимушено,
легко підводять до розгадування глибоких ідейно-
тематичних настанов поета" [2, 52].

Серед синтаксичних засобів стилістичної орга-
нізації в поезіях Т.Шевченка велике місце займають
звертання. Щодо своєї будови, то вони можуть бути
як поширеними, так і непоширеними. Що стосується
тематичного характеру, то найчастіше це звертання
до квітів, цвіту, у двох випадках - до тополі.

*Рости, рости, тополенько,
Все вгору та вгору!
[Тополя; 6, 57].*

*Подивися, тополенько,
Як нема - заплачеш,
До схід сонця ранісінько,
Щоб ніхто не бачив.
[Там же; 58].*

*Рости, рости, моя пташко,
Мій маковий цвіте.
[Маленькій Мар'яні; 6, 282].*

*Думи мої, думи мої,
Квіти мої, діти!
[Думи мої, думи мої...; 6, 50].*

*Доню моя, доню моя!
Цвіте мій рожевий!
[Катерина; 6, 30].*

*Згадайте, дівчата, - вам треба згадать!
Вона вас любила, рожевії квіти,
І про вашу долю любила співать.
[Гайдамаки; 6, 65].*

У поетичній Шевченковій мові на означення
рослинного світу можна виділити у вигляді особ-
ливого засобу серед інших ще й таку деталь, як
прикладку. Прикладкові словосполучення, зафіксо-
вані нами серед назв дикоростучих та сільськогос-
подарських рослин, розкривають красу природи.

*Розкажи...
Як сон-трава при долині
Вночі розцвітає...
[Княжна; 6, 319].*

*Не сон-трава на могилі
Вночі процвітає,
То дівчина заручена
Калину саджає...
[В казематі; 6, 309].*

*Нехай житом-пшеницею,
Як золотом, покрита,
Нерозмежованою останеться
Навіки од моря і до моря -
Слов'янська земля.
[Гайдамаки; 6, 128].*

Характерним для назв рослинного світу у поезіях Т.Шевченка є їх словоповтор. "Будучи дуже старим та вже узвичаєним, у Шевченкових поезіях він дістав нове функціональне загострення, набув різноманітних форм, високих виразових якостей" [2, 247]. Щодо розташування словоповторів, то вони можуть стояти безпосередньо одне біля одного або можуть бути розділені іншими словами. В основному словоповтори виділяються у назвах дикоростучих рослин.

*О доленько! - Понад водою
Ходою тихою пішла.
Лопух край берега найшла,
Лопух зорвала і накрила,
Неначе бриликом, своєю,
Свою головоньку смутную,
Свою головоньку святую!*
[Марія; 6, 523].

*На городі пастернак, пастернак;
Чи я ж тобі не козак, не козак?*
[Гайдамаки; 6, 111].

*Що ж на ниві уродилось??!
Уродила рута... рута...
Волі нашої отрута.*
[Чигрині, Чигрині...; 7, т.1, 195].

*Вилітали запорожці
На лан жито жати;
Жито жали, в копи клали,
Гуртом заспівали.*
[Гамалія; 6, 178].

В останньому уривку помітний і такий художній засіб, який використовує Т.Шевченко, як тавтологію (*жито жати*). На думку В.М.Русанівського, "творення образу нерідко постає як результат упертої боротьби поетичного світосприймання із звичним словесним вираженням: тавтологія із засобу, якого уникають поети, стає конструктивним художнім прийомом, спрямованим на максимальну концентрацію якоїсь ознаки" [5, 228].

Якщо говорити про словотворчі явища, використані Т.Шевченком у назвах рослин, то насамперед привертають увагу функції суфіксів. Зафіксовані нами суфікси *-ок*, *-к* мають не тільки значення здібності, але й вживаються поетом для виразу пестливості.

*І твій барвіночок хрещатий
Заріс богилою, ждучи
Тебе невітчану.*
[В казематі; 6, 308].

*Настуся
...Побіжжу лиш швидше. Оставайтесь здорові,
мої високії тополі і хрещатий мій барвіночку.*
[Сотник; 6, 448].

*І на Січі мудрий німець
Картопельку садить,
А ви її купуєте,
Їсте на здоров'я.*
[І мертвим, і живим...; 6, 270].

Читаючи поезію Т.Шевченка, можна звернути увагу й на римовані сполучення слів, основними компонентами яких виступають назви рослин. Тут ми знаходимо чітко виявлені підрядні зв'язки слів у вигляді підмета, додатка, обставини. Серед зафіксованих нами римованих пар можемо назвати такі: *тополя - доля, лози - при дорозі, осока - рука, пастернак - козак, тишоно - сатано, в байраці - вранці* тощо. На думку В.С.Вашенка, "Шевченко розпочав в українській поезії культивування римованих словосполучень. Силою свого генія він добачив у них поетично довершені зразки, своєю творчою практикою він показав їх вагу і значення, спрямував шляхи їх використання" [2, 205].

Якщо говорити про лексико-тематичні групи лексики флори в поезії Т.Шевченка, то можна виділити назви дерев та кушів (*берест, в'яз, верба, черешня, груша, яблуня, дуб, кедр, осика, тополя, явір, ялина, ясен, калина, лоза, терен*), назви дикоростучих рослин (*барвінок, блекота, бугиля, будяк, васильки, кропива, кукіль, ліля, лопух, любисток, мак, осока, реп'ях, роман, рута, ряска, ряс, спориш, тирса, щиріця*), назви сільськогосподарських рослин (*жито, пшениця, горох, гречка, капуста, картопля, квасоля, кукурудза, льон, петрушка*), назви деяких своєрідних термінів (*байрак, чай, діброва*), назви грибів (*опеньки*). В.М.Русанівський звертає увагу читача на той факт, що "в поезії Шевченка немає таких поширених у народі назв квітів, як *дзвоники, волошки, васильки, нагідки, чебрець, чорнобривці, золотник*; немає в нього і таких назв рослин, як *шпоріш, молочай, щавель, віники, заяча капуста*. Здебільшого поет задовольняється загальною назвою *квітка*. Важко повірити, але вся різнобарвність українського квітника обмежується в нього словами *лілія (лілія, снігоцвіт), ромен, королевий цвіт, барвінок, мак та ще сільний крин*" [5, 41].

Щодо наведених В.Русанівським цілої низки назв квітів, відсутніх в поезії Т.Шевченка, то реабілітації підпадає тільки одна назва, яку все-таки ми зафіксували, - це *васильки*.

*Без васильків і без рути
Спочивайте, діти.
Та благайте, просіть бога,
Нехай на сім світі
Мене за вас покарає,
За гріх сей великий.*
[Гайдамаки; 6, 124].

Кожен вид рослин української флори, названий в поезіях Т.Шевченка, є символом краси рідної природи або людини, символом могутності і непоборності українського народу, а деякі рослини - символом неолі, життєвих негараздів чи перепон у людському житті. Окремі види рослин Т.Шевченко використав для характеристики нещасливих подій, що відбувалися в Україні. Напр., будяк і кропива символізують запустіння українського села з різних причин: чи то після воєн, чи то після голоду або стихійного лиха. Дуб виступає символом людської сили, червона калина - символом дівочої краси, барвінок - символом плинності життя. "Ця система понять-символів інтимно входила у Шевченкове по-

лічне бачення і багато в чому позначалася на словесно-образній структурі його творів" [5, 56]. "І все найголовніше в цій темі - це народнопоетичний символізм, який в принципі доступний кожному поетові, але, як свідчить історія розвитку літературної мови, використовується не завжди" [5, 64].

Отже, народнорозмовна основа мови Т.Шевченка виступає досить виразно на всіх рівнях і спостерігається в усіх сферах поетичного стилю поета. Це відчувається і в характері його епітетів, і в повчаннях, і в образній символіці, у метафоризації, в повторах. "Мова поезії для Шевченка - не тільки засіб словесно-образної виразності, вішово-

фразеологічної своєрідності і крилатої влучності, не тільки зразок синтаксичної гнучкості, перевірки здатності переборювати труднощі в конструкціях, але й засіб досягнення музичальності, гармонії, а також мальовничості вірша в прямому художньому розумінні" [1, 60].

Коментування численних зразків поетичних творів Т.Шевченка, у яких використовувались назви української флори, підтверджує таку думку. Перед нами відкривається геніальна майстерність поета, який всім єством своїм пов'язаний з народною творчістю як у загальних основах, так і в найтонших деталях.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Білодід І.К. Т.Г.Шевченко в історії української літературної мови. - К.: Наук. думка, 1964. - 135 с.
2. Ващенко В.С. Мова Тараса Шевченка. - Харків, 1963. - 251 с.
3. Огієнко І. Історія української літературної мови. - К.:Либідь, 1995. - 294 с.
4. Пилинський М.М. До спостережень над мовою Т.Шевченка ("Передмова до поеми "Гайдамаки", "Панове субскрибенти!", "Передмова" до "Кобзаря" 1847 р.) // Слово і труд. - К.: Наук. Думка, 1976. - С.104-114.
5. Русанівський В.М. У слові - вічність. К.: Наук. думка, 2002. - 239 с.
6. Шевченко Тарас. Кобзар. - К.: Дніпро, 1981. - 613 с.
Шевченко Тарас. Твори в п'яти томах. - К.: Дніпро, 1984-1985.

SUMMARY

THE NAMES OF PLANTS IN T.G.SHEVCHENKO'S CREATIVE WORK MYHOLYNETS Olga

While reading T.G.Shevchenko's poetry one can notice a number of plant names of Ukrainian flora. Among the thematic groups of flora lexics the names of trees, shrubs, wild and agriculture plants, mushrooms, are characterized by the ability to form comparison structures and word-combinations in figurative meaning. The characteristic feature article focuses its attention at the rhyme combinations with plant names as their main components as well.